

MUSIKEN I SVERIGE

Band I. Från forntid till stormaktstidens slut 1720

Del 2. VASATID OCH STORMAKTSTID

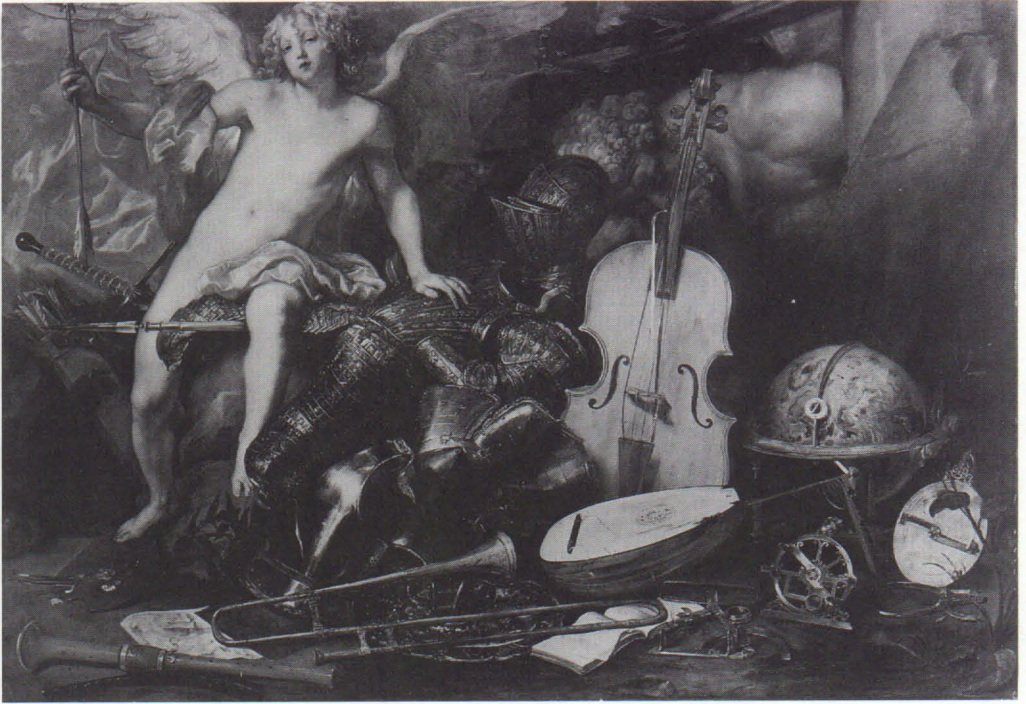
Kapitel 4. Allmän översikt (*Greger Andersson*)

Huvudredaktör: Leif Jonsson
© Bokförlaget T. Fischer & Co och
Kungl. Musikaliska akademien 1994
ISBN 91 7054 700 9
Kungl. Musikaliska akademien skriftserie nr 74:I
ISSN 0347-5158 (ISBN 91-85428-82-5)
Grafisk formgivare: Lars E. Pettersson
Fälths Tryckeri, Värnamo 1994

Digitaliserad med tillstånd av förlaget

VASATID OCH STORMAKTSTID

Krigsallegori av Jan van den Hoecke (Nationalmuseum).

Åtskilliga allegoriska bilder visar musikinstrument i idémässiga sammanhang med krig, öde, rykte och makt. Andra bilder är mer reportageartade, exempelvis olika framställningar av musikanter på slagfältet eller vid högtidliga fester och processioner. Av samtida skriftliga dokument kan vi med tiden få en ganska varierad bild av musikanternas liv och leverne, däremot får vi knappast några mer precisa besked om vad som spelades. Varken av militära eller estetiska skäl fanns det anledning att kommentera vad som i första hand var en militär angelägenhet.

4. ALLMÄN ÖVERSIKT

Med Gustav Vasa inleddes en av de mest omvälvande perioderna någonsin i svensk historia – reformationen. Medan äldre (kyrko)historisk forskning valt att se reformationen som ett tämligen odramatiskt skede har nyare forskning kommit till en motsatt uppfattning: reformationen genomfördes mot folkets vilja, ej sällan med våld och brutalitet, och kan ses som en utdragen och plågsam process snarare än som ett slags välkommen befrielse. Brytningen med den katolska kyrkan och införandet av den nya lutherska läran fick givetvis stora konsekvenser för den kyrkomusikaliska utvecklingen i landet – man kan rentav tala om en kulturell katastrof på kyrkomusikens område, som inte på länge skulle övervinnas.

Reformationen innebar emellertid inte enbart förändringar på det religiösa planet. Syftet med att bryta med den ekonomiskt och politiskt mäktiga katolska kyrkan var för Gustav Vasa att rejält stärka kungamakten och statens inflytande, en centralisering av makten så att den lutherska kyrkan närmast kom att bli en tjänare. En militär och ekonomisk upprustning inleddes som varken saknade dramatik eller blodsgjutelser. Sverige gjordes till ett arvrike från att under medeltiden ha varit ett valrike. Äldre borgerliga centra avskaffades, t.ex. de i många städer viktiga gillena. Ingreppen i den enskilda människans liv måste ha blivit betydande, inte bara i fråga om trosföreställningar, traditioner och sedvänjor utan även i fråga om den politiska maktstrukturen.

Reformationen betraktas inte som avslutad förrän i och med Uppsala möte 1593. Då antogs den Augsburgska bekännelsen och de sista resterna av den katolska kulten skulle helt utplånas, allt från nattvardssilver till sångböcker (se s. 242 f.). Man gick hårt fram, inte bara birgittinsystrarna i Vadstena tvingades lämna landet.

Sverige var under reformationstidevarvet ett land med enbart en dryg miljon invånare. Detta skulle snart ändras. Gustav Vasas påbörjade militära och ekonomiska upprustning fick efterhand även utrikespolitiska konsekvenser. En svensk expansion mot sydost inleddes 1561,

då Estland efter Tyska ordens sönderfall anslöts till Sverige. 1617 erövrades bl.a. Ingermanland och 1621 Riga. Stilleståndet i Altmark 1629 gav Sverige Livland och några hamnar i Preussen, från vilka man likväl nödgades avstå 1635.

Genom dessa erövringar, som i hög grad betingades av handelspolitiska överväganden, bereddes vägen för den epok som kommit att kallas Sveriges stormaktstid (1621–1718). Detta av krig dominerade tidskede präglas av en ytterligare betoning av militärstaten och en ännu mer centraliserad och genomorganiserad statsförvaltning, som så småningom ledde till kungligt envælde (Karl XI och Karl XII). Kriget mot Danmark 1643–45 resulterade i att danskarna tvangs avstå Gotland och Ösel samt avträda Halland på 30 år. Därtill erhöll Sverige Jämtland och Härjedalen.

Vid Westfaliska freden 1648 efter trettioåriga kriget erhöll Sverige Vorpommern, en del av Hinterpommern, öarna Rügen, Usedom och Wollin samt biskopsdömena Bremen och Verden. Därefter utkämpades ännu ett krig med Danmark som slutade med freden i Roskilde 1658. Den svenska vinsten blev betydande: de skånska landskapen (Skåne, Halland och Blekinge), Bornholm, Bohuslän och Trondheims län. Utbredningen av det svenska östersjöväldet hade härmed nått sin kulmen. Befolkningen uppgick totalt till ca 2 1/2 miljon människor.

Redan 1679 avträdde Hinterpommern till Brandenburg och som en följd av det stora nordiska kriget 1700–1721 förlorade Sverige till Ryssland de baltiska provinserna jämte Ingermanland samt, av den finländska delen av riket, Karelen jämte Viborg. Den 1703 grundade nya ryska huvudstaden S:t Petersburg utvecklades till ett nytt kulturcentrum invid Östersjön. Under stormaktstiden behärskade Sverige sålunda några av Östersjöområdets viktigaste musikcentra, bl.a. Reval och Riga, som i storlek kunde mäta sig med Stockholm.

Från början var det tänkt att de baltiska provinserna helt skulle införlivas med det svenska förvaltningssystemet och bli svenska län och landskap. Detta skedde dock aldrig. Utvecklingen blev densamma i de tyska områdena, där den försvenskning som Skånelandskapen råkade ut för aldrig inleddes. De tyska områdena förblev delar av det tyska kejsarriket och provinserna behöll sina gamla lagar och sedvänjor.

Många förmögenheter byggdes upp i landet, särskilt hos två grupper: den godsrika och betitlade högadeln som beklädde de högsta civila och militära ämbetena samt hos företagare, finansmän och storköpmän. De senare skodde sig i hög grad på krigen, bl.a. genom tillverkning och försäljning av vapen. Denna förmögenhetsbildning ledde i sin tur till en överdriven konsumtion av lyxvaror och ett kulturellt överdåd som kan anses typiskt för stormaktstiden. Att omge sig med musik blev en statussymbol.

Hovkulturen

Ett intresse för lärdom och kulturell förfining, likaväl som en benägenhet för ett slösande överdåd kan följas tillbaka till den äldre Vasadynastin (1521–1611), en sammansatt livsstil där musiken kom att spela en stor roll. Förebilderna fanns vid de europeiska renässanshoven. Förutom det intima musicerandet i den furstliga privatsfären omhuldades den utåtriktade, representativa musiken, framförd av särskilt avlönade trumpetare och »spelmän» (se s. 199 f.).

Det är bekant att Gustav Vasa och Erik XIV ägnade sig åt lutspel samtidigt som man också höll både trumpetare och andra musikanter. Detta intresse för bildning och kulturella aktiviteter skall ses mot bakgrund av det adelsmanna- och fursteideal med förankring i en bred humanistisk bildning som introducerades vid de europeiska hoven under 1500-talet. Grunden skulle läggas genom idoga studier ända från barnåren. I Sverige sparade Gustav Vasa inga resurser när det gällde att bibringa sina söner denna bildning och livsstil. Här gällde det att komma i nivå med de europeiska furstehusen. Aristokratin var inte sen att anamma de nya idealen. Detta kan dock inte reduceras till en modefråga. Efter kyrkans brutna maktposition ryckte aristokratin fram som ett allt viktigare statsbärande skikt med uppgift att administrera riket

Ill.: Fyrkanten på slottet Tre kronor vid Karl XI:s övertagande av regeringen. Nedan till vänster väntar hovtrumpetarna på sin tur (Kopparstick, KB).

och sköta de allt viktigare utlandskontakterna. Förutom en boklig och kulturell bildning i vid mening krävdes därför också praktiska kunskaper i ekonomi och statsförvaltning för att kunna göra en karriär i offentlig tjänst. Praktiskt inriktade och lika nödvändiga i den unge ädlingens utbildning var de s.k. exercitierna – språk, fäktning, dans, musik – som så småningom lärdes ut vid universiteten av särskilda exercitiemästare, d.v.s. språk-, fäkt- och dansmästare etc. Ett obligatoriskt inslag i den tidens adelspedagogik var också en längre utrikes studiereesa, »Le Grand Tour», som kunde vara många år och föra till flera länders hov- och universitetsmiljöer.

Förebilderna till detta världsmannaideal fann man som redan antytts framför allt i utlandet. Till de mer berömda rättesnörena hör Baldassare Castigliones skrift *Il libro del cortegiano*, som i Sverige bl.a. annat lästes av Per Brahe d.ä., en av den tidens inflytelserika män, riksdrots m.m. Sin uppfattning om aristokratiska färdigheter sammanfattade han i *Huuzholdsbook*, för ungt adelsfolck (1583). Enligt denna skulle en adelsman även ha musikalisk förfarenhet, så att det inte på honom skulle växa åsneöron, såsom skedde med Midas.

Under Gustav Vasas tid kom som en följd av handelsförbindelserna många musikanter att hämtas från gamla Hansastäder som Lübeck och Danzig och från Polen. Sönerna höll både som hertigar och som kungar egna musikanter, detta gäller också prinsessorna som fick sina egna prinsesshov (se s. 213). Erik, Johan, Karl och Sigismund var uppenbarligen hängivna musiken. Detta innebar att landets musikförbindelser inte bara kom att leda söderut, utan också i västlig och östlig riktning.

De allt mer internationella musikkontakterna under den äldre Vasatiden kan också avläsas i den bevarade repertoaren. I den till hovet nära knutna Tyska kyrkans musiksamling finner man enbart musik av utländska tonsättare/musikanter, en repertoar som var gemensam med det stora flertalet av Europas kulturländer (se s. 225 f.). Med Gustav II Adolfs giftermål i Kalmar 1620 trädde Sverige in i ett nytt musikhistoriskt skede genom att det första egentliga hovkapellet då formerades (s. 311). Bland de nyanlända musikanterna till denna ensemble fanns Andreas Düben, stamfader för en musikerdynasti Düben, som kom att inneha de högsta musikämbetena i landet under hela stormaktstiden (s. 321 f.). Med drottning Kristina kulminerade den musikaliska praktiken. Hon lät hitföra både franska och italienska instrumentalister och sångare med en ytterligare intensifiering av kontakterna med kontinentens musikliv som följd (s. 323).

Lika lysande och utmanande blev inte den höviska musiken när huset Pfalz hamnade på den svenska tronen genom Kristinas kusin Karl X Gustav (regent 1654–60), efterträdd av sonen Karl XI (1672–97) och sonsonen Karl XII (1697–1718). Visserligen undgick ingen av dessa

kungar det hövisk-humanistiska bildningsprogram som skisserats ovan, ej heller saknades praktfull musik vid hovets högtider och fester. Men ingen av dessa monarker uppvisade på långt när ett sådant personligt engagemang i musiken som drottning Kristina hade gjort.

Dock har Karl XI skrivit in sig i musikhistorien bl.a. genom att han omorganiserade den militära apparaten och skapade det s.k. indelningsverket. Här lades grunden till senare tiders militärmusik genom att det vid varje indelt regemente uppsattes en liten blåsensemble (skalmejkvartett) (s. 387).

Ill.: Pukslagare till häst, samtida teckning av J. Ph. Lemke (Nationalmuseum).

Kyrkan

Övergången från medeltidens katolicism till den nyare tidens evangeliska lutherdom, definitivt fastslagen vid Uppsala möte 1593, blev som ovan omtalats en långdragen process. Gudstjänstlivet fick först i början av 1600-talet en ordning som skulle stå sig för framtiden, och i folkligt medvetande spelade ännu länge katolska föreställningar en roll – det var ju inte så lätt att utplåna alla spår av flera hundra års katolicism!

Den ekonomiskt starkt beskurna lutherska kyrkan fick stora svårigheter att finna sig tillrätta i den nya situationen. Endast genom kraftfulla kyrkoledare som Olavus Petri och brodern, sedermera ärkebiskopen Laurentius Petri kunde kyrkan så småningom resa sig ur den första vanmakten. Snart skapades nya gudstjänstordningar i evangelisk anda där det svenska språket trängde ut latinet och där så småningom svensk kyrkovisa kom att spela en allt viktigare roll (s. 231 f.). Denna omsorg om språket, vartill kom översättningen av Bibeln till svenska (färdig 1541), blev av oskattbar betydelse för framväxten av en specifikt svensk kultur. Samtidigt betydde i synnerhet Laurentius Petris livslånga verksamhet att det värdefullaste i den medeltida liturgin kom att bevaras tillsammans med viktiga delar av den gamla gregorianska sången, som också underlades svensk text – det sista en unik åtgärd i den protestantiska världen. Denna sunda konservatism övervann också den oro i gudstjänstlivet som åstadkoms av Johan III:s strävanden i slutet av 1500-talet (s. 241).

Under 1600-talet befästes genom 1614 års kyrkohandbok en gudstjänstordning som skulle förbli gällande under nästan hela århundradet och i sin 1693 obetydligt förändrade form ännu under hela 1700-talet (s. 241). Nu uppträdde kyrkan mer och mer som en mäktig uppdragsgivare och inspiratör när det gällde att smycka gudstjänsten med flerstämmig musik – en musik som framför allt kom att utföras av latin- och gymnasieskolorna i stiftsstäderna. Samtidigt kom den evangeliska kyrkovisan alltmer i fokus, ständigt nya psalmböcker utvidgade repertoaren och inslaget av kyrkovisor i gudstjänsten ökade (s. 234). Musikaliskt stod denna psalmsång ännu i allt väsentligt på utländsk grund. Främst sjöngs kyrkovisorna till tyska melodier, men mot slutet av århundradet kom en period av högtstående inhemskt skapande. Vad som hade frambragts under de nära två hundra åren efter reformationen samlades upp i 1697 års koralpsalmbok (s. 253 f). Nyare forskning har väl skrapat av något av förgyllningen på detta nationalmonument och påvisat att det rymde tendenser till kommande förfall. Men ändå är det inte svårt att instämma i Tobias Norlinds uppskattning av koralpsalmboken som »stormaktstidens monumentalaste skapelse inom musiken» (Norlind 1932).

Skolan

Skola och kyrka hörde mycket nära samman under 1500- och 1600-talen; skolans viktigaste uppgift var länge att utbilda präster (s. 273 f.). Reformationen och Gustav Vasas politik gick däremot hårt fram även med skolorna. Uppsala universitet stängdes redan på 1520-talet och klosterskolorna utplånades helt. De liturgiska böckerna med kyrkans sångrepertoar förskingrades eller förstördes i såväl kloster- som kyrkobibliotek.

Uppsala universitet återöppnades visserligen under Erik XIV:s regeringstid, men först under 1600-talet fanns en väl fungerande undervisning. Genom riksdagen i Norrköping 1604 omorganiserades prästutbildningen och flyttades från domkyrkan till skolan – katedralskolan som den nu kallades – såsom tvåårig påbyggnad efter fjärde klassen i trivialskolan. I Uppsala, Västerås, Strängnäs, Linköping, Skara och Åbo utbyggdes undervisningen på detta vis.

Under ledning av handlingskraftiga och framsynta biskopar ombildades katedralskolorna från 1620-talet till gymnasier. Först var Johannes Rudbeckius i Västerås (1623) och Laurentius Paulinus i Strängnäs (1626). I snabb takt tillkom gymnasier i Linköping (1627), Dorpat (1629), Åbo (1630), Reval (1631) och Viborg (1641). I Stockholm gav drottning Kristina privilegium till ett gymnasium på Riddarholmen år 1640. Det fungerade emellertid illa, varför det 1668 överfördes till Gävle. Skara fick sitt gymnasium 1641, Växjö 1643, Göteborg 1647, Härnösand 1650. Karlstad (1675) och Kalmar (1698) fick vänta länge på reformen. Vid tiden för Westfaliska freden 1648 fanns således goda möjligheter till utbildning på inte alltför långt avstånd från elevernas hemorter.

Samtidigt inleddes ett medvetet uppbyggande av instrumentalmusiken vid gymnasierna (s. 278 f.). Detta avspeglas i de fram till i dag bevarade musiksamlingarna. Att all denna musik verkligen också blivit spelad av gymnasieungdomen kan dock inte tas för givet; en del av musikalierna har tillförts genom donationer o.dyl. Ej heller kan man utgå ifrån att all den musik som verkligen spelades blivit bevarad. En hel del av musikkällorna har naturligtvis försvunnit genom slitage och kanske slarv men också genom direkta ödeläggelser. Bränder drabbade t.ex. skolbiblioteken i Linköping (1700), Uppsala (1702), Norrköping (1719, genom ryssarnas härjningar) och Växjö (1740).

Repertoaren som spelades under 1600-talet var med få undantag inte svensk. De tryckta musikalien som införskaffades till Sverige tillhörde den europeiska standardrepertoaren med verk tryckta av de sedan 1500-talet expansiva musikförlagen i främst Italien, Nederländerna och Tyskland (s. 281 f.).

Ill.: Djäkne på vandring. Teckning av J. Ph. Lemke från 1600-talet (Nationalmuseum).

Skolans musicerande hörde emellertid inte bara hemma i kyrkan. Utanför kyrkans värld blev det en betydande inkomstkälla både för lärare och elever (s. 291 f.). De mest betydande inkomsterna fick man genom den s.k. sockengången under de fyra ferietiderna. Vinter som sommar drog djäkarna, liksom också deras lärare (utom rektorn), ut i sina bestämda socknar för att med sin sång utanför husen eller i kyrkor-na samla in medel till uppehållet, ett inte helt ofarligt studiemedelssystem som ibland kunde leda till dryckenskap och osedlighet – det talas t.o.m. om vilsekomna vagabonderande s.k. driftedjäknar.

Därtill kunde det enformiga skolpluggandet avbrytas av fester inom skolan själv, t.ex. vid firandet av S:t Gregorius, S:t Martin och S:t Lucia. Härvid drog djäkarna enligt gammal tradition också ut på gatorna med sång, ofta på latin, kanske ur *Piae cantiones* – rikets första skolsångbok (s. 275).

Städerna

Under 1600-talet växte de svenska städerna både i antal och betydelse. Särskilt i de kustbelägna handelsstäderna etablerade sig ett förmöget borgerskap med ett rikt mått av internationella kontakter, ett borgerskap som också kom att utveckla kulturella ambitioner. Man strävade efter att – efter förmåga – förverkliga musik av det slag som fanns inom hovkulturen (s. 359 f.). De musikaliska resurser och den musikaliska inramning som kunde åstadkommas betraktades ofta som ett mått på stadens välstånd och betydelse (s. 371 f.). Den internationella atmosfären förstärktes vidare av att en icke ringa del av både handelsmän och hantverkare var av utländsk, främst tysk, börd. Tyska församlingar inrättades i fem svenska städer under 1500- och 1600-talen, nämligen Stockholm, Göteborg, Norrköping, Karlskrona och Malmö.

Den svenska stadskulturen kom genom 1600-talets ökande handel att i stor utsträckning hämta impulser från de stora kulturstäderna runt Östersjön såsom Reval, Riga, Königsberg, Danzig, Lübeck och Köpenhamn.

Sjöförbindelserna växte både i antal och intensitet och låg till grund för den rörlighet som kom att prägla Östersjöområdets musikkultur och därmed Sveriges. Man skall samtidigt komma ihåg att det fortfarande under 1600-talet bara var en liten del av landets befolkning som var bosatt i städerna. Därtill framstod Sveriges städer i jämförelse med kontinentens som små. Stormaktstidens större städer hyste blott mellan 2 000 och 4 000 invånare, Stockholm undantagen. Men antalet städer ökade dramatiskt under perioden 1580–1650 och nära nog fördubblades i rikets äldre delar. Härtill kom sedan Skånelandskapens städer efter Roskildefreden 1658. Att stadsbildningarnas tid därmed inte var förbi är Karlshamn (1664) och Karlskrona (1680) goda exempel på.

Förnämast var självklart Stockholm. Under 1600-talets lopp genomgick Stockholm en omfattande förändring mot en mer storstadsmässig arkitektur och planläggning. Sätet för kungamakten och landets förvaltning blev också rikets största och viktigaste handelsstad. I slutet av 1500-talet uppgick antalet invånare till ca 8 000–9 000. På 1670-talet hade siffran ökat till nära 55 000. I likhet med de flesta andra Östersjöstäderna präglades Stockholm av en förmögen köpmannaklass, ur vilken i regel också borgmästare och råd valdes.

Även kyrkans lutherska lära bidrog till enhetligheten i Östersjöområdets musikkultur. Musikbehovet och repertoarvalet blev i stora drag detsamma oavsett om man befann sig i Göteborg och Stockholm eller i Lübeck och Danzig. Denna homogena musikkultur bidrog till och möjliggjorde invandringen av musiker från främst tyskspråkiga områden – organister och hov- och stadsmusikanter som i sin tur förstärkte denna enhetskultur (s. 370 f.).

Landsbygden

Det källmaterial som står till buds när det gäller utforskandet av 1500- och 1600-talens svenska musikhistoria ger ofta en skev bild av det musikhistoriska förloppet, då det oftast enbart speglar de högre samhällsskikten. Vår kännedom om den musik som idkats på gator och torg, på krogar och värdshus är betydligt sämre. Kunskapen om vad t.ex. bönder och hantverkare sjöng och spelade är begränsad. En viktig förklaring till detta är givetvis att det mesta, för att inte säga allt, av den musiken aldrig nedtecknades i notskrift: den var gehörstraderad. Samtidigt är det riskfyllt att utifrån ett sentida synsätt göra en uppdelning mellan landsbygdens folkmusik och konstmusiken. På landsbygden fanns såväl adel, präster som bönder. Därtill fanns personer som inte i en strängare mening kunde räknas in under något av de fyra stånden, men som ändå ofta benämndes ståndspersoner. Hit räknades t.ex. civila och militära ämbetsmän, människor som på olika sätt höjde sig över de breda folklagen.

Landsbygden rymde därmed flera olika musikkulturer och några helt vattentäta skott dem emellan torde inte ha funnits. Snarare är det så att just mötet mellan olika samhällsklassers musik är en drivande kraft i en historisk utvecklingsprocess (s. 381).

Lutspelände adelsman från 1600-talet (okänd konstnär, foto Nationalmuseum).